

DOI: [https://doi.org/10.30970/fp.3\(51\).2023.157166167](https://doi.org/10.30970/fp.3(51).2023.157166167)

УДК: УДК 331.25(4)

ФОРМУВАННЯ КАПІТАЛІЗОВАНИХ ПЕНСІЙНИХ СХЕМ У КРАЇНАХ ЄВРОПИ ЯК ОДИН ІЗ ШЛЯХІВ ДОСЯГНЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

ЗЕЛЕНКО Василь Анатолійович,

доцент, кандидат економічних наук

доцент кафедри економіки та публічного управління

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7073-3635>

ЗЕЛЕНКО Наталія Михайлівна,

кандидат економічних наук

старший викладач кафедри соціології та соціальної роботи

інституту гуманітарних та соціальних наук НУ «Львівська Політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4310-5032>

Анотація. Дану статтю присвячено дослідженню формування та впровадження накопичувальних (капіталізованих) компонентів пенсійних систем у європейських країнах, зокрема в Україні, їх переваги та загрози. Вказано на причини неефективності солідарних (розподільчих) пенсійних схем.

Ключові слова: пенсійна система, пенсійні фонди, накопичувальна та солідарна пенсійна схема, капіталізація, реформа.

Постановка проблеми. У сучасному глобалізованому світі фінансові ринки багатьох країн відчувають дедалі сильнішу волатильність, що неминуче тягне за собою негативні наслідки для багатьох громадян. Наприклад, зростаючий розрив між реальним і фінансовим секторами економіки призвів до того, що дедалі більша частина інвестиційних коштів вкладається в спекулятивні операції не тільки з високою прибутковістю, але й високими ризиками. Пенсійні схеми з державним капіталом, які безпосередньо залежать від таких процесів, також схильні до впливу цих подій: світова фінансово-економічна криза 2008 року наочно підтвердила цю

проблему. Пенсійні програми, з одного боку, є компонентами державної фінансової системи, а з іншого – напряду залежать від ринку праці, що лише посилює ризики для стабільності їхнього функціонування (оскільки негативний вплив чиниться як на реальний, так і на фінансовий сектор економіки). Практично усі країни Європи на сучасному етапі переживають кризу депопуляції (т.з. «старіння населення»), що відіграє ключову негативну роль для функціонування класичних солідарних пенсійних систем. З іншого боку – запровадження накопичувальних пенсійних схем теж не повністю вирішує проблеми адекватного

пенсійного забезпечення населення через нестабільність економічних систем. А в умовах процесів глобалізації та інтеграції у XXI столітті кризові явища поширюються безпрецедентними темпами (особливо в країнах Європи).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням проблем проведення пенсійних реформ займається багато науковців. Зокрема, Д'яконова І.І., Пахненко О.М. аналізують питання державного та недержавного пенсійного забезпечення в країнах ЄС. Ервік Рун досліджує європейську пенсійну політику на предмет фінансової стійкості та адекватності пенсійних систем. Пищуліна Ольга, Коваль Олександр та Бурлай Тетяна вивчають фінансові, соціальні та правові аспекти пенсійної реформи в Україні. Ряд фахівців наднаціональних органів ЄС (особливо Європейської Комісії) на постійній основі здійснюють дослідно-аналітичну роботу, яка публічно висвітлюється у звітах, аналітичних записках, полісіпейперах і ін. Однак, незважаючи на велику кількість наукових праць та аналітичної літератури, присвяченої формуванню та трансформації існуючих пенсійних систем у країнах Європи та Україні, єдиного та скоординованого підходу до забезпечення гідного рівня життя людей у разі настання пенсійних ризиків не існує, і подальші дослідження з цього питання є необхідними.

Мета статті. Метою статті є дослідження досвіду європейських країн щодо проведення пенсійних реформ задля збільшення адекватності пенсійних виплат та фінансової сталості пенсійних систем, зокрема при запровадженні накопичувальних схем, що передбачають капіталізацію

акумульованих коштів; розроблення висновків та рекомендацій для України.

Виклад основних результатів. Пенсійні реформи на європейському континенті активно почали впроваджуватись наприкінці ХХ століття. Основною причиною здійснюваних змін стала демографічна криза зі скорочення працездатної частки населення у загальній її структурі багатьох країн Європи. Принцип солідарності поколінь при формуванні пенсійних виплат ставав дедалі неефективнішим, оскільки платників внесків ставало дедалі менше у порівнянні із отримувачами пенсій.

Доволі цікавим є досвід Європейського Союзу, держав-членів якого також не оминули ці процеси. На сьогоднішній день ЄС є заручником своїх власних цінностей (повага до прав людини, забезпечення соціальної справедливості та функціонування соціально-орієнтованої моделі економічної системи загалом), з одного боку, і необхідності збалансувати свою фінансову систему – з іншого. Ця ситуація антагоністична і неминуче веде до протистояння між політиками раціоналістами-реформаторами і профспілками, позиції яких у суспільствах держав-членів набагато сильніші, ніж у багатьох країнах колишнього СРСР, включно з Україною. Це підтвердили події у Франції, де відбувався тривалий загальнонаціональний страйк з вимогою скасувати запропоновану Еммануелем Макроном пенсійну реформу. Кількома роками раніше аналогічні заходи було вжито в Угорщині та Польщі, де уряди відмовилися від раніше запроваджених накопичувальних пенсійних систем. Загалом, держави-члени ЄС продовжують активно шукати нові

шляхи реформування своїх національних пенсійних систем.

Відтак, на тлі «старіння населення» на європейському континенті актуальним залишається питання доповнення наявних розподільчих пенсійних систем накопичувальним компонентом (заснованим на принципі довгострокової капіталізації накопичених активів).

На даному етапі навіть у розвинених європейських країнах фінансова стійкість пенсійних систем та адекватність пенсійного забезпечення викликають занепокоєння і є предметом дебатів і досліджень як науковців, так і практиків. Для підтримання фінансової стабільності пенсійних систем в умовах браку ресурсів політики часто змушені вживати радикальних і непопулярних заходів. До них належать підвищення рівня і ставок пенсійних внесків, обмеження індексації пенсій і зниження початкового рівня пенсійних виплат. Такі дії було проведено в багатьох країнах. Наприклад, щоб збалансувати пенсійні фонди з фінансового погляду, багато європейських країн зробили кроки щодо зниження коефіцієнтів заміщення (співвідношення пенсій і середнього доходу від заробітної плати) [9].

Що стосується України, то реформа національної пенсійної системи (відповідно до рекомендацій МВФ, Світового банку та партнерів ЄС) проводиться вже понад 20 років. За цей час було проведено низку якісних структурних реформ. Однак два засадничі макроекономічні чинники значно знизили та продовжують знижувати ефективність цих процесів. А саме: низький рівень доходів більшості громадян та високе демографічне навантаження на платників внесків на

соціальне страхування.

За рівнем пенсійного забезпечення Україна залишається значно нижчою за середній показник по ЄС. Цікаво, що на початку 1990-х років, після розпаду Радянського Союзу, Україна мала другу за величиною економіку в ЄС і вигідно вирізнялася зі своїх західних сусідів (наприклад, Польщі), які мали сприятливіший старт: 1990 року ВВП України становив 81,5 млрд доларів США, а Польщі - 62,1 млрд доларів США. Однак неефективні реформи, повсюдна корупція, формування кланово-олігархічних прошарків і постійний вплив (недружньої, а тепер і ворожої) Російської Федерації радикально змінили ситуацію: у 2023 році ВВП Польщі попередньо становив 842,2 млрд дол., а України – 173,4 млрд дол. (у 4,8 рази) [12].

Таким чином, такий рівень економічного розвитку на пряму впливає на стан пенсійного забезпечення. Крім того, депопуляція та окупація Росією Донбасу і Криму призвели до того, що кількість платників соціального страхування і пенсіонерів практично зрівнялася ще до початку повномасштабної війни. На сьогоднішній день за два останні роки відбулось катастрофічне зменшення економічно-активної частини населення (через масову міграцію закордон, загибель або втрату працездатності через воєнні дії). Вкрай негативного впливу робить постійне скорочення господарського механізму, а відтак - ВВП (через окупацію територій та руйнування інфраструктурних об'єктів). Бюджет країни фактично залежить від зовнішніх фінансових впливів наших закордонних партнерів.

Усе це свідчить про те, що пенсійна система України, заснована на

солідарних зборах, має набагато менший запас фінансової стійкості, ніж пенсійні системи країн-членів ЄС. Тому проблема резервів пенсійних фондів в Україні є більш серйозною і в довгостроковій перспективі вимагає хоча б трохи вищого коефіцієнта заміщення доходів при виході на пенсію. Нині цей показник в Україні становить близько 30 % (МОП рекомендує 40 %), що є значно нижчим, ніж у ЄС. Крім того, середня заробітна плата (та її купівельна спроможність) в Україні також значно нижча, ніж у ЄС загалом [10].

Про накопичувальні пенсійні системи. Наприкінці ХХ століття темпи скорочення чисельності населення прискорилися на тлі всеосяжного науково-технічного прогресу і викликаного ним підвищення добробуту людей. Бісмарківські (солідарні) пенсійні системи, що ґрунтувалися на позитивних темпах зростання населення, зіткнулися з кризою розподільчої пенсійної системи в багатьох країнах світу, зокрема в європейських країнах з негативними темпами зростання. Ще на початку 1980-х років було проведено реформи, спрямовані на перехід до накопичувальних і капітальних пенсійних систем і відмову від неефективних розподільчих (як у багатьох країнах Латинської Америки, наприклад, у Чилі) і багатокомпонентних пенсійних систем (як у європейських країнах і США).

Суть накопичувальної пенсійної моделі полягає в тому, що страхові внески не виплачуються пенсіонерів одразу, а накопичуються на індивідуальному рахунку, де надалі капіталізуються (вкладаються в диверсифікований інвестиційний

портфель і щорічно збільшуються залежно від суми інвестиційного доходу). Таким чином, за прогнозами розробників, повний або частковий перехід від розподільчих до накопичувальних пенсійних схем потенційно зможе призвести до того, що:

- система не залежатиме від доходів і бюджетних видатків працюючого населення;

- система забезпечує можливість вибору пенсійних програм;

- система передбачає захист накопичених сум від інфляції (за рахунок отримання інвестиційного доходу);

- система стане потужним додатковим джерелом внутрішніх інвестиційних ресурсів для економіки.

Однак, як показує багаторічний досвід, функціонування накопичувальних пенсійних систем не можна трактувати однозначно, оскільки одні ризики замінюються на інші, внаслідок чого більшість національних урядів формують так звані багатокомпонентні розподільчі пенсійні системи з обов'язковими та добровільними вимогами до членства. Найпослідовнішими в цьому відношенні є країни-члени ЄС (на відміну від країн Латинської Америки).

Так, у ЄС 1999 року Європейська Комісія розробила «Узгоджену стратегію модернізації соціального захисту» [1], в якій пенсії було вказано як один із пріоритетних напрямів. Згодом на Лісабонському саміті було узгоджено відкритий метод координації, що визначає загальні принципи, цілі та методи рамкового співробітництва ЄС у цій галузі. Також було запроваджено загальну систему моніторингу. Згодом, на саміті в Гетеборзі 2001 року, було

ухвалено загальні принципи довгострокової стійкості пенсійних систем [11].

Оскільки на початку XXI століття в ЄС існувало багато полікомпонентних пенсійних систем, логічним завершенням стало ухвалення на саміті в Лакені «Всезагальних цілей та методів роботи у сфері пенсійного забезпечення ЄС» [2].

Цей процес динамічний, оскільки в щорічному звіті Комісії «Про адекватність пенсійних систем» цей список показників постійно оновлюється відповідно до нових викликів [6,7,8].

Слід зазначити, що згідно з принципами адекватності пенсійного забезпечення в ЄС, тільки змішана пенсійна модель є найефективнішою тому, що вона розподіляє ризики з погляду формування капіталу приватних пенсій, управління активами, впливу регуляторів і використання ринкових і політичних механізмів в управлінні формуванням пенсійних фондів у державах-членах.

Глобальний пенсійний індекс (MMGPI) 2019 року надає дуже гарний доказ нерівномірного розвитку пенсійних систем у країнах-членах ЄС. Найвищі оцінки в окремих підкатегоріях отримали Ірландія (81,5) за адекватність, Данія (82,0) та Фінляндія (92,3) за стійкість. Найнижчий бал за стійкість було отримано в Італії (19,0). Ці дослідження показують, що економіки багатьох європейських країн зазнають значного тиску з боку своїх пенсійних систем. Такі дослідження свідчать, що багато європейських економік зіштовхуються із суттєвим тиском пенсійних систем. Так, Данія набирає найвищий показник за стійкістю на рівні 82,0, а Італія і

Австрія набрали лише 19,0 і 22,9 відповідно [5].

Майже всі країни ЄС пропонують накопичувальні пенсії того чи іншого типу (на додаток до PAYG): обов'язкові накопичувальні, недержавні (приватні) та трудові.

Розвиток добровільних накопичувальних пенсій у ЄС має чіткий регіональний розподіл. Це пов'язано з важливою роллю соціальних партнерів у пенсійній політиці та розвитком фінансових ринків, на відміну від південної та східної частин ЄС.

Варто зазначити, що механізми формування пенсійних фондів і виплат у трьох системах дуже схожі (континентальній, скандинавській, південноєвропейській). Таким чином, кошти формуються за рахунок внесків (фізичних осіб або роботодавців), накопичуються на спеціальних пенсійних рахунках, інвестуються для капіталізації і згодом виплачуються (у вигляді пенсій (ануїтетів) на певний термін або довічно.

На сьогоднішній день Європейська Комісія рекомендує державам-членам активно розвивати додаткові накопичувальні пенсійні схеми та продовжувати параметричні реформи наявних схем. З погляду адекватності, основна функція додаткових накопичувальних пенсій полягає у збільшенні здатності пенсійних схем генерувати дохід. Чи вдасться це зробити, залежить від кількох факторів:

- охоплення населення;
- рівень накопичень у пенсійній системі (який залежить від розміру внесків та інвестування накопичених активів);
- спосіб виплати.

З огляду на тривалий період

накопичення, знадобиться 30-40 років, щоб додана пенсія стала суттєвим внеском в остаточну пенсію (як розподільчу, так і накопичувальну).

Важливо зазначити, що ймовірність розвитку різних видів додаткових пенсійних накопичень у тій чи іншій країні залежить від кількох чинників, включно з роллю соціальних партнерів у пенсійній політиці, заощадженнями домогосподарств і розвитком фінансового ринку. Дослідження накопичувальних пенсійних схем у країнах Європи (зокрема в державах-членах ЄС) показують, що найбільш дієвим методом збільшення кількості учасників додаткових пенсійних схем є примус. Ми наголошуємо, що участь у додаткових пенсійних схемах вимагає від людини вибору варіантів інвестування, що створює значний ризик ухвалення помилкових рішень. Згідно з поведінковими теоріями економічної науки, люди часто не здатні ухвалювати раціональні рішення, і експерименти та дослідження, представлені у Звіті ЄС про адекватність 2018 року, демонструють доцільність запровадження опції за умовчанням («ефект за умовчанням»), що значно підвищує вірогідність більш ефективного вибору під час вступу до пенсійної програми.

Іншими словами, якщо людина не може зробити правильний вибір щодо своїх пенсійних накопичень, система автоматично робить цей вибір від її імені.

Однак у цьому випадку робота пенсійної схеми має бути повністю прозорою. В іншому разі недобросовісні адміністратори можуть не надати найбільш ефективних коштів. Така ситуація була характерна для країн колишнього Радянського Союзу.

Наприклад, коли в Росії та Казахстані було запроваджено обов'язкові накопичувальні схеми, близько 90 % учасників потрапили в категорію «мовчунів», які були змушені робити вибір. І, як показує практика, цей вибір був не найефективнішим. Подібна практика ще раніше спіткала окремі країни Латинської Америки. У багатьох випадках більша частина накопичених коштів спрямовувалася на купівлю внутрішніх облігацій або банківські депозити, що знижувало майбутню прибутковість інвестицій.

Україна може зіткнутися з тими самими ризиками, оскільки фондовий ринок на пострадянському просторі, як і раніше, розвинений слабо. Тому корпоративні акції, що вважаються одним із найвигідніших джерел інвестицій для пенсійних фондів, залишаються найризикованішими і найменш використовуваними в більшості країн Східної Європи. Відтак, проблема комплексного реформування усієї фінансової системи країни є саме на часі.

Висновки. Пенсії покликані захистити пенсіонерів від бідності та забезпечити їм гідний рівень життя. Пенсії є основним джерелом доходу приблизно для чверті населення ЄС і третини населення України. У Європі загалом основним джерелом доходу для літніх людей є державні пенсії.

Частка літніх людей у європейському населенні та тривалість їхнього життя зростають. Європейські пенсійні системи мають адаптуватися, щоб залишатися фінансово стійкими і забезпечувати європейцям достатній дохід у старості.

У більшості країн ЄС пенсіонери бідніші за працюючих людей, проте нерівність серед пенсіонерів

зберігається (як, безсумнівно, і в Україні), зокрема:

- існують значні відмінності між країнами щодо ризику бідності та доходів у літньому віці;

- літні жінки наражаються на більший ризик бідності або соціальної ізоляції, ніж літні чоловіки, а пенсії жінок у середньому більш ніж на третину нижчі;

- люди, зайняті на нестабільній роботі або у сфері самозайнятості, часто перебувають у менш вигідному становищі з погляду доступу до пенсій і пенсійних виплат, ніж ті, хто працює за безстроковими контрактами з повною зайнятістю;

- чим старшими стають люди, тим вищим є їхній ризик бідності та соціальної ізоляції.

Що стосується розвитку обов'язкових накопичувальних пенсійних схем, то їхня частка в загальному обсязі пенсійних виплат сильно варіюється в різних країнах Європи. Однак очевидно, що капіталізований пенсійний компонент має бути присутнім у майбутніх пенсійних програмах. Комісія дає цю рекомендацію урядам країн-членів ЄС.

Що стосується України, то впроваджувати накопичувальну складову пенсійної системи вважається передчасним, зважаючи на сьогоднішню безпекову ситуацію та вкрай нестабільну економіку, гіперзалежну від зовнішньої

макрофінансової допомоги). Ці, та багато інших чинників вказують на те, що кон'юнктура не може гарантувати хоча б умовної економічної стабільності, а відтак – підґрунтя для формування інвестиційного доходу капіталізованих пенсійних активів (II та III рівнів пенсійної системи). Відтак, найбільш раціональним можуть стати такі першочергові заходи стабілізації пенсійної системи:

- 1) продовження детінізації заробітних плат, як бази для нарахування ЄСВ;

- 2) підтримка економічного зростання та доходів населення;

- 3) повернення економічно-активного населення України з-за кордону;

- 4) налагодження тісної взаємодії із системами соціального захисту країн-реципієнтів українців (які прийняли найбільше біженців) задля зарахування стажу та сплачених внесків цим людям). У перспективі – це інтеграція України до системи координації соціального страхування ЄС;

- 5) подальше проведення реформ щодо коригування основних параметрів солідарної пенсійної системи України.

Вищевказані та ряд інших кроків щодо покращення пенсійного забезпечення громадян на основі кращих практик країн ЄС неодмінно підвищать рівень соціальної справедливості в українському суспільстві.

Список використаної літератури

1. A concerted strategy for modernising social protection (COM/99/0347 final). European Commission, 1999. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/5d8ca9dd-94e1-4b17-af1e-e32fd9cf0294/language-en>

2. Council of the european union . Joint Report of the Social Protection Committee and the Economic Policy Committee on objectives and working methods in the area of pensions: applying the open method of coordination, 2001, Brussels. URL:

https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/pages/publication_summary6584_en.htm

3. Country Comparison Ukraine vs. Poland (WWW). URL: <https://www.worlddata.info/countrycomparison.php?country1=POL&country2=UKR>

4. Ervik Rune. European Pension Policy Initiatives and National Reforms: Between Financial Sustainability and Adequacy, w: Rune Ervik, Working Paper.2006. №10, URL:<https://norceresearch.brage.unit.no/norceresearch-xmlui/bitstream/handle/1956/2040/N10-06.pdf?sequence=1>

5. Global pension index uncovers strong correlation between household debt and pension assets. 2019 .URL : <https://www.monash.edu/business/news/2019/global-pension-index-uncovers-strong-correlation-between-household-debt-and-pension-assets>

6. Pension Adequacy in the European Union 2010-2050. URL : <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/06564f3e-5207-4b57-aea5-7664168e5582>

7. The 2015 pension adequacy report: current and future income adequacy in old age in the EU. 2015. Volume I URL:<https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=14529&langId=en>.

8. The 2018 pension adequacy report: current and future income adequacy in old age in the EU. 2018. Volume I . URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/62f83ed2-7821-11e8-ac6a-01aa75ed71a1/language-en>

9. Д'яконова І.І., Пахненко О.М. Державне та недержавне пенсійне забезпечення в країнах ЄС: висновки для України .Гроші, фінанси і кредит. 2019. №31.URL:https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstreamdownload/123456789/82469/1/Diakonova_pension%20system_paper.pdf

10. Державна служба статистики : веб-сайт. URL: <http://ukrstat.gov.ua/>

11. Пищуліна Ольга, Коваль Олександр, Бурлай Тетяна .Фінансові, соціальні та правові аспекти пенсійної реформи в Україні. Світовий досвід та українські реалії. 2017. URL: <https://razumkov.org.ua/uploads/article/2017-PENSII.pdf>

12. Чому Польщі не вигідне згортання економічних відносин з Україною? Економічна правда: веб-сайт. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/03/5/710739/>